

АГІОНІМИ ТА ПОХІДНІ ВІД НИХ У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ XIX СТ. (на матеріалі збірки Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше»)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (45)

УДК 811.161.2'373.7:398.9:27-36»18»

DOI: 10.24144/2663-6840/2021.1(45).182-188

Гнатюк Л.П. Агіоніми та похідні від них у мовній картині світу українців XIX ст. (на матеріалі збірки Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше»); кількість бібліографічних джерел – 14; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено аналізу агіонімів (назв християнських святих) та похідних від них, засвідчених у збірці Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864). Ці одиниці з названої збірки паремій ще не були об'єктом дослідження в українській лінгвістиці. Потреба їх вивчення зумовлена необхідністю реконструкції концептуальної і мовної картин світу українців XIX ст., зокрема важливого фрагмента, пов'язаного з духовним буттям.

З'ясовано, що агіонім може бути двочленним чи одночленним. Складені одиниці містять назву чину святості та ім'я (*святий Петро*) або ім'я й диференціатор, зокрема прізвисько (*Петро Верига*). Значно частіше у збірці засвідчено лише імена святих, частина з яких мала варіанти в народному мовленні.

Агіоніми в пареміях розглядають частіше виступали геортонімами (назвами свят на честь святих) і були для українців у XIX ст. важливими хронологічними маркерами. Зі святами українці пов'язували прикмети, які були наслідком спостережень за змінами в природі; паремії з геортонімами часто містили й господарські поради, характеристику селянина за ознаками того, як він господарює від свята до свята тощо. У розгляданій збірці зафіксовано окремі народні геортоніми, що складаються з прикметника, який називає ознаку за порою року чи температурою, та імені (*Весняний Микола, Теплий Олекса*).

З'ясовано, що в пареміях найчастіше засвідчено імена святого Петра та святого Юрія, а також похідні прикметники на означення святкового дня *петрівський / петрівчаний / петрівний / Петрів день* і назву посту *Петрівка*. Оскільки в народі двічі впродовж року вшановували святого Юрія, сполука *на Юрія* (без означення часу свята) стала вживатися жаргівливо й набула значення 'ніколи' (*на Юрія / Юра, як рак свисне*), як і вислів *на маленького Юрія*.

Паремії засвідчують, що українці несхвально ставилися до тих, хто захоплювався надмірним святкуванням як приводом не працювати, що спричинило виникнення яскравих оказіональних дієслів, похідних від агіонімів (*савити, варварити, амбросити*).

Паремії, до складу яких входять агіоніми та похідні від них, постають як довершений зразок народної творчості: названі одиниці спричиняли пошук рими, у структурі висловів часто наявний синтаксичний паралелізм.

Ключові слова. Агіоніми, геортоніми, онімний простір, мовна картина світу, українські паремії, народна мова XIX ст.

Постановка проблеми. Важливе місце в національному онімному просторі посідає лексика, пов'язана з християнством, зокрема агіоніми – імена християнських святих (апостолів, старозавітних пророків і патріархів, а також мучеників). Як відомо, агіоніми почали привертати увагу українських лінгвістів тільки в кінці XX – на початку XXI ст.; імена святих, засвідчені в пареміях збірки М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864), ще не були об'єктом спеціального мовознавчого дослідження. Потреба вивчення названих одиниць зумовлена необхідністю реконструкції концептуальної і мовної картин світу українців XIX ст., зокрема важливого фрагмента, пов'язаного з духовним буттям, – особливостями сприйняття й називання нашими предками християнських святих, що проливає світло і на спосіб мислення українців попередніх століть, і на специфіку «ословлення» ними світу.

Аналіз досліджень. Місце та статус українських сакронімів у національній онімній системі окреслив О.О. Белей [Белей 2014], назви великих християнських празників в українській мові та в християнській традиційній культурі вивчав М. Ле-

сів [Лесів 2000], лексико-семантичні та граматичні параметри назв релігійних свят у сучасній українській мові – І.В. Бочарова [Бочарова 1999], назви чинів святості в українській мові досліджував О.Я. Мирончук [Мирончук 2009 а; Мирончук 2009 б; Мирончук 2014], найменування ангелів у мікротекстах «Галицько-руських народних приповідок» Івана Франка привернули увагу Г.В. Тимошик [Тимошик 2016], особливості реалізації геортонімів у контексті народнокалендарних прислів'їв у граматичному і міфологічному аспектах на матеріалі української, білоруської, російської та польської мов виявив С.С. Єрмоленко [Єрмоленко 2017]; агіоніми в історичній ойконімії були об'єктом дослідження Я.П. Редьки [Редька 2010] тощо. Окремих аспектів, пов'язаних з агіонімами, торкалися у своїх працях М.М. Торчинський [Торчинський 2008], О.Д. Ципердюк [Ципердюк 2016] та ін. Деякі розвідки присвячено семантико-стилістичній специфіці агіонімів та геортонімів у творох українських письменників [Лесів 1989; Мисько 2013; Баранська 2018; Степаненко 2020] тощо.

Мета статті. Мета пропонованого дослідження – шляхом виявлення специфіки вживання агіоні-

мів та похідних від них у переміях зі збірки М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864) реконструювати фрагмент концептуальної і мовної картин світу українців XIX ст., пов'язаний зі сприйняттям святих.

Методи дослідження. У статті використано прийоми лінгвокультурологічного та концептуального аналізу з метою реконструкції важливого фрагмента концептуальної і мовної картин світу українців XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Християнство, як відомо, стало в українців народною культурою. Шанобливе ставлення наших предків до святих яскраво відображають зафіксовані М. Номисом паремії: *Через Святих¹ до Бога. <...> через людей до цісаря <...>. Через слуг до пана, а через Святих до Бога* [Н., с. 44; № 146]. Виразно позитивну оцінку має паремія *Як би святий дім перелетіли*, яку упорядник прокоментував «як тихо все» [Н., с. 178; № 3315]. Водночас у народі визнавали, що святі були не всесильними: *Як Бог не допоможе, то й святи не оборонять* [Н., с. 40; № 16]; не завжди досконаліми: *И межи святими буває часом суперечка* [Н., с. 178; № 3319]. Їхню спорідненість зі звичайними людьми відбито в паремії *Сам Бог з рибалок апостоли вчинив* [Н., с. 464; № 10450]. Святих у народі сприймали як близьких і рідних, тому до них часом зверталися лише на ім'я: *Петро, коли буде тепло?* [Н., с. 60; № 467]; *Кузьма й Дем'ян, пошли пам'ять!* [Н., с. 62; № 500]. Зі святими жартома порівнювали ледарів, на що вказав у дужках М. Номис: *Три святи в хаті (як троє в хаті і за холодну воду не візьмуця)* [Н., с. 481; № 10866].

Наводячи вислів *Як не підьєси, то й святих / святого продаси*, укладач витлумачив його так: «<...> при великій нужді і голоді чоловік іноді мусить і таку святоц, як образі, продати» [Н., с. 532; № 12110].

У пареміях аналізованої збірки засвідчено чимало агіонімів. За слушним спостереженням В.В. Жайворонка, у народі «деякі святі переосмислюються як легендарні постаті – Симон Зилот, Святий Миколай, Ілля-пророк, Юрій, Петро, Павло, Варвара, Сава, Катерина, Параскева-П'ятниця <...>» [Жайворонок 2006, с. 531]. Такі одиниці «у вторинному використанні є і назвами певної пов'язаної з ними дати й події сакрального року», тобто геортонімами [Срмоленко 2017, с. 3]. Імена святих у збірці «Українські приказки, прислів'я і таке інше» найчастіше засвідчено саме в ролі назв свят на їхню честь (М. Номис здебільшого зазначав у дужках дату святкування за старим стилем).

У пареміях з названої збірки зафіксовано двокомпонентні агіоніми, які мають у своєму складі назву чину святості та ім'я: *Сміливий, як Святий Петро* [Н., с. 593; № 13651]; *Тебе и св. Петро не загриє* [Н., с. 369; № 8227] (жартівливо про того, хто мерз у Петрівку); *Нехай Св. Єсип на все добре пе-*

реносить (укладач пояснив, що так говорили, коли «що недобре присниця») [Н., с. 500; № 11346]. В українському народному мовленні кінцевий [ф] грецького імені замінено на [п].

Паремії засвідчують, що до святих зверталися з проханнями на свята на їхню честь: *Ох, Св. Парасковія (Параски и Парасочки 14 и 28 Паздерника)! Дай жениха поскорія!* [Н., с. 62; № 496]. Називний відмінок у звертанні зумовлений потребою римування імені в цій формі з оказіональним прислівником *поскорія*.

Двокомпонентні агіоніми, які складаються з назви чину святості та імені, виконують і функції геортонімів: *На Св. Марка (25-го квітня) ранній овес, а пізня татарка (арнаутка)* [Н., с. 59; № 444]; *На Св. Луки (певно 18-го Паздерника) нема хліба ані муки* [Н., с. 62; № 495].

Зрідка у збірці засвідчено двокомпонентні агіоніми в ролі геортонімів, які містять у своєму складі ім'я та диференціатор, зазвичай прізвисько, яке може бути і питомим словом, і запозиченням. Поширена в народному мовленні сполука *Петро Верига* на позначення дня, коли поклонялися чесним веригам апостола Петра (16/29 січня), виникла внаслідок називання атрибута святого – вериг (ланцюгів), якими він був зв'язаний: *На Петра Вериги (16-го січня) розбиваюця криги* [Н., с. 63; № 520]. За народними спостереженнями, з цього дня крига переставала бути такою міцною, як раніше.

Двокомпонентну структуру має й агіонім (який виконує функцію геортоніма) *Іван Верхонечерник*, щоправда, зафіксована М. Номисом паремія, яка є народною порадою бджолярам, не містить цього прізвиська, його автор наводить для пояснення: *Догодуї бджолу до Івана (Верхонечерника, 19-го квітня), то наряде тебе, як пана* [Н., с. 58; № 432]. Цікаво, що засвідчений диференціатор є наслідком народного переосмислення, адже йдеться про святого *Іоанна Ветхонечерника*, названого так тому, що він проживав у старому монастирі, церква якого була в печері.

У розгляданій збірці натрапляємо також на двокомпонентний агіонім у ролі геортоніма *Симона Зилота (10-го травня; зілля збирають)* [Н., с. 60; № 455]. Прізвисько *Зилот* святий отримав тому, що дотримувався вчення зилотів, які ревно оберігали іудейську релігію від чужоземного і язичницького впливу [Б., с. 407].

У народних назвах днів пам'яті тих святих, яких вшановували не один раз на рік, поширеними були означення за порою року (*Весняний, Осінній, Зимовий*) чи температурними показниками (*Теплий, Холодний, Зимний*). М. Номис зафіксував народний геортонім *Весняний Микола (9/22 травня): До Весняного Миколи не можна купацяця, бо з чоловіка верба виросте* [Н., с. 60; № 454]. У розгляданих пареміях не засвідчено народних геортонімів *Осінній Микола, Зимний (Зимовий) Микола*.

Весняне тепло, за народними переказами, починалося на день преподобного Олексія, по-народному – на *Теплого Олексі (17 / 30 березня)*. У записаній М. Номисом паремії відбито народне

¹ У цитованих пареміях засвідчено непослідовність написання лексеми *святий*: то з великої літери, то з малої, то повністю, то скорочено. Приклади подаємо так, як записано М. Номисом.

спостереження про відлигу: *На Теплога Олексі (17 Березіля) шука риба лід хвостом розбиває* [Н., с. 57; № 16]. Цікаво, що у формі родового відмінка однини прикметника засвідчено давню книжну (церковнослов'янську з походження) флексію *-ago*.

Назва чину святості чи диференціатор в агонімах, які здебільшого виступають у ролі геортонімів, переважно відсутні. Геортоніми є часовими маркерами в пареміях, які відображають фрагменти концептуальної і мовної картин світу українців, часто пов'язані зі спостереженнями за змінами в природі: *По Петру, то й по теплу* [Н., с. 61; № 469]; *На Ганни – зачатія (9-го грудня) починають бджоли мед їсти. <...> – починають тічки бігати* [Н., с. 63; № 509]. В останньому прикладі ім'я святої засвідчено з протетичним [г] відповідно до народної вимови.

Поширеними є паремії, у яких святим метафорично приписано певні дії, які відображають зміни в природі після днів вшанування названих святих: *Прийшов Петро – вирвав листок: прийшов Ілля – вирвав и два <...>* [Н., с. 60; № 468]; *Варвара ночі ввірвала <...> – а дня приточила* [Н., с. 62; № 504]; *У Варвари так и ніч уворвали* [Н., с. 62; № 505]; *Варвара постеле, Сава поглядить, а Микола стукне* [Н., с. 62; № 506]; *Варвара заварить, а Сава засолить, а Микола поставить кола. – Варвара заварить, Микола загвоздить <...>* [Н., с. 63; № 507]; *Варвара мостить, а Сава гвоздить, а Микола крепить. <...> Сава мосте, а Микола гвозде* [Н., с. 63; № 508]. Сталий порядок агонімів *Варвара – Сава – Микола* в наведених пареміях зумовлений послідовністю відповідних свят: день пам'яті святої Варвари – 4/17 грудня, святого Сави – 5/18 грудня, святого Миколая – 6/19 грудня. Більшість наведених висловів побудована за принципом синтаксичного паралелізму.

Розглядані паремії, в оформленні яких, окрім синтаксичного паралелізму, часто наявне внутрішнє римування, відображають і особливості народних традицій: *Поки Василя, поти весілля* [Н., с. 405; № 9142]. Ідеться про перший день Нового року за церковним календарем, пов'язаний з народним обрядом «посівання» [Жайворонок 2006, с. 65].

Зібрані М. Номисом народні фразеологічні одиниці дають дослідникові чітке уявлення про те, які часові віхи, марковані агонімами в ролі геортонімів, були важливими впродовж року для українських селян у XIX ст.

Початком весни вважали календарне церковне свято *Сорока святих* – сорока мучеників, покровителів усякої птиці [Жайворонок 2006, с. 569–570]. Народне осмислення цього свята і звичай відображено в пареміях *На Сорок Святих сорока сорок паличок в гніздо положить (9-го Березіля). На Сорок Святих школяр несе вчителю сорок бубликів (або: книшів) и д.* [Н., с. 57; № 414]. Пам'ять про особливості клімату, коли в березні ще були морози, збережено в приказці *З Сорока Святих сорок морозів буде* [Н., с. 57; № 415].

Одним із найбільш уживаних у пареміях є ім'я святого Петра. Агонім *Петро* виступає й у ролі геортоніма, позначаючи одне з найулюбленіших

літніх календарних християнських свят – свято на честь апостолів Петра і Павла, яке відзначали в розпал літа (29 червня / 12 липня). Важливість цього дня для пересічного українця підкреслено навіть у прокльоні: *Щоб не дждав ні Петра, ні Павла, ні дрібних святків!* [Н., с. 194; № 3769].

На позначення названого свята вживали також сполуки похідних від *Петро* прикметників з іменником *день*: *Петрів день, петрівський день, петрівчаний день, петрівній день*. Те, що це свято було особливим, засвідчує паремія *Не петрівський / не петрівній день / Сьогодні не Петрів день* [Н., с. 573; № 13097]. У жартівливій паремії *Тепер не петрівський день, щоб по двічі казати* [Н., с. 573; № 13097] підкреслено, що в цей день молилися двом апостолам.

Те, що після згаданого свята незворотні зміни відбуваються не тільки в природі, засвідчує вислів про жіночий вік і наближення старості: *Бабське літо по Петра тільки* [Н., с. 61; № 470]; *Пішло уже мені з Петрового дня. <...> – як з петрівського дня. <...> – Як підеця з Петрового дня, то буде щодня* [Н., с. 130; № 2136].

Від імені Петра походить назва церковного посту *Петрівка*, що позначає один із чотирьох православних постів, який розпочинався за тиждень після Трійці й завершувався саме в день вшанування святих апостолів Петра та Павла. На назву цього посту в пареміях натрапляємо досить часто; її засвідчено зокрема й у сполуках, які характеризують особливості природи і тваринного світу влітку: *Який він гарненький, як у Петрівку яглиця* [Н., с. 385; № 8654]; *Миль-міль, як у Петрівку ягода* (М. Номис прокоментував: «*Де-негде побачиш*») [Н., с. 347; № 7697]. Цікавим є народне жартівливе осмислення поведінки комах у цей період: *В Петрівку мухи роблять на панів, а в Спасівку на себе* (М. Номис прокоментував: «*В Спасівку дуже кусають – на себе, в Петрівку ні – на панів*») [Н., с. 456; № 10256].

Про те, що хліба вже лишалося мало, а до нового врожаю потрібно було чекати, свідчать вислови *Петрівка на хліб катівка* [Н., с. 60; № 463], *Хліб на Петрівку оцажай* [Н., с. 61; № 464].

Час посту, який міг тривати від 8 до 42 днів, був дуже важливим у житті українця, про що свідчать і жартівливі вислови *Забажалося в Петрівку мерзлого. <...> Захотілось мерзлого в Петрівку* [Н., с. 256; № 5344]; *В Петрівку на лёду розчахнувся* (М. Номис пояснив у примітці: «*Як хто вдає хору-бу*») [Н., с. 366; № 8135]. Якщо якусь роботу чи обіцянку не поспішали чи й не збиралися виконувати, жартували: *Нехай на Петрівку!* [Н., с. 251; № 5204].

Як граматичний синонім до сполуки *в Петрівку* укладач навів поширену в народному мовленні конструкцію *о Петрі* [Н., с. 256; № 5344].

Багато паремій пов'язано з великомучеником Георгієм Побідоносцем, якого в народі називали *святим Юрієм*, просто *Юрієм* чи *Юром* (його вшановували двічі на рік). Навесні день пам'яті припадав на 23 квітня / 6 травня. *Теплого Юрія* в народні змальовували так: *Святий Юрій (23-го квітня) по*

полю ходить, хліб-жито родить [Н., с. 58; № 433]; Святий Юр звіра пасе (вовків) [Н., с. 58; № 434].

Осіннього («холодного») Юрія (цих поширених у народі назв у пареміях не зафіксовано) відзначали 26 листопада / 9 грудня: *Юрій (26-го листопада) мости мостить, а Микола гвоздем побиває* [Н., с. 62; № 502].

Від імені цього святого в М. Номиса засвідчено і демінутив *Юрко*, уживання якого зумовлено потребами римування: *Прийдеш, Юрку, до порухунку (осін.)* [Н., с. 200; № 3930]. У цій паремії, де укладач вказав на *Юрія Осіннього*, ідеться про підсумок року. Варіантного імені *Георгій* у пареміях зі збірки Номиса не засвідчено.

М. Номис записав чимало народних прикмет, пов'язаних із весняним святом Юрія: *Коли сховасця в житі ворона (на Юрія), то буде урожайне літо; а як горобцю по коліна, то буде лихе літо* [Н., с. 59; № 437]; *Як піде дощ на Юр'я, то буде хліб и в дурня* [Н., с. 59; № 438]; *Коли закує (зозуля) до Юр'я на голе дерево, то буде голодне літо; а як на лист, то буде поліття* [Н., с. 59; № 439]; *Коли на Громницю півень не нап'єсця водиці, то на Юр'ю віл не наісця травіці* [Н., с. 59; № 443].

Можливо, тому, що святого Юрія вшанували двічі на рік, сполука на *Юрія* без уточнення, про яку пору року йдеться, стала означати 'ніколи'. Укладач записав жартівливі паремії *На Юрія / на Юра, як рак свисне*. <...> *На Юрія / на Юра о цій порі, як рак свисне на оборі* [Н., с. 262; № 5492]. Такої семантики набув і вислів *На маленького Юрія* [Н., с. 262; № 5492], який у «Фразеологічному словнику» пояснено як «жарт. Уживається для повного заперечення змісту дієслова; ніколи не ...» [ФСУМ, т. 2, с. 973].

Значення 'ніколи' має і вислів *На Юра-Івана, на Рахманський Великдень* [Н., с. 267; № 5634]. Лексему *рахман* Б. Грінченко витлумачив так: «1) По народному повір'ю: житель миічической мѣстности, праведный християнинь. 2) Нищій» [Г., т. 4, с. 7]. В.В. Жайворонок наводить приказку *Відасть на Рахманський великдень*, пояснюючи її значення як «ніколи не відасть, оскільки рахмани – легендарний народ» [Жайворонок 2006, с. 496].

Цікавим є перифраз *Юрова собака (вовк)* [Н., с. 58; № 435]. Він виник тому, що Юрія вважали охоронцем худоби і всякої звірини [Жайворонок 2006, с. 657], зокрема пастухом вовків.

Паремії, пов'язані з весняним святом Юрія, дають уявлення про те, кого в народі вважали добрим господарем. У наведених контекстах цей день зіставляють з травневим святом святого *Миколая* (9/22 травня). Прикметно, що в пареміях зафіксовано тільки народний варіант вимови грецького імені з початковим [м]: *До Юр'я сіна и в дурня, а на Микола подавай та й вила поховай* [Н., с. 59; № 440]; *У дурня до Юр'я, у розумного далі*. <...> – *У дурня сіна стане до Юр'я, а у розумного до Миколи* [Н., с. 59; № 441].

М. Номис записав цікаву народну прикмету, яка ґрунтується на обігруванні імені святої Мокрини (день пам'яті 19 липня / 1 серпня) та прикметни-

ка *мокриї*: *Як на Макрини (19 Липця) буде дощ, то осінь буде мокра* [Н., с. 61; № 473].

Народні спостереження за наближенням осені пов'язані з ушануванням пам'яті пророка Іллі (20 липня / 2 серпня); аналізовані фразеологічні одиниці засвідчують різні внутрішні рими до імені святого: *Як прийде Ілля, так наробить у полі гнилля* [№ 476; Н., с. 61]; *Після Ілли нехай рій сидить на гіллі* <...> *До Ілли гарні рої, а послі Ілли – хоч плюнь на її* [Н., с. 61; № 477].

На внутрішню риму до імені святого Бориса натрапляємо й у паремії *На Гліба й Бориса (24 липця) за хліб не берися* [Н., с. 61; № 478], у якій згадано свято Бориса і Гліба (24 липня / 6 серпня), коли починалися жнива.

Притаманна внутрішня рима до імен святих і фразеологічним одиницям, які стосуються осінніх свят, відображаючи народні спостереження за особливостями природи й людського побуту: *На Семена-Юди (1 вересня) боїця кінь груди* [Н., с. 61; № 486]; *На Св. Луки (певно 18-го Паздерника) нема хліба ані муки* [Н., с. 62; № 495].

У пареміях відбито особливості дівочої поведінки до дня вшанування святого великомученика Дмитрія (26 жовтня / 8 листопада) і після нього, коли закінчувалися сватання і весілля: *До Дмитра / Гмитра / Митра (26-го Паздерника) дівка хитра*. <...> – *До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі хоч комін / грубу / ноги витри*. <...> – *До Дмитра – «а люшки, бо тя перескочу!»*, а по Дмитрі – *«а котка, бо тя наздобчу»* [Н., с. 62; № 497] / *До Дмитра дівка хитра, а після Михайла хоч за потихайла / ... хитра, а після Дмитра баба хитра* [Н., с. 622; укладач вказує на відмінність до вже згаданої паремії № 497]. Прикметно, що в наведених сполуках агіонім (у ролі геортоніма) у родовому відмінку мав наголос на першому складі, про що свідчать зокрема і слова, заримовані з іменем святого. М. Номис відобразив і варіантність народної вимови цієї одиниці: *на Дмитра / Митра / Гмитра*, тобто початковий [д] міг зникати чи замінюватися на [г].

Від названого агіоніма зафіксовано присвійний прикметник, який ужито у сполуці *Дмитрова субота* на позначення суботи перед днем пам'яті святого, коли поминали померлих: *Не щодня попнятам (або: поповим дітям) Дмитрова субота!* [Н., с. 255; № 5333].

Одним із найулюбленіших у народі свят був день пам'яті святого Андрія Первозваного (30 листопада / 13 грудня). Молодь у цей день влаштувала гуляння, а дівчата ворожили в ніч напередодні на судженого, що знайшло відображення й у зафіксованих М. Номисом пареміях *Святий Андрію, на тобі конопельки сію; дай, Боже, знати, з ким буду весілля грати* [Н. с. 49; № 262]; *На Яндрія / Андрія (30-го листопада) вложи руку в засув* [Н., с. 62; № 503]. В останньому вислові укладач наводить варіантну вимову імені святого із протетичним [й].

У народі засуджували надмірне святкування: *Хто празника питає, так паністару латає* [Н., с. 480; № 10847]. Позицію тих, хто був дуже заклопотаним і не мав часу святкувати, передано в паре-

мії *Кому Варвари, а мені голову обірвали* [Н., с. 205; № 4065].

У розгляданій збірці М. Номиса натрапляємо на цікаві оказіональні дієслова, утворені від імен святих: *амбросити* 'не працювати на день святого Амвросія', *савити* 'не працювати на день святого Сави' і *варварити* 'святкувати день святої Варвари', засвідчені в пареміях *Було не савити, не варварити, та на сорочку сурганити; Було не савити, не варварити, ні амбросити, але куделю було кундосити* [Н., с. 203; № 4007].

У реєстровій частині «Малорусько-німецького словника» Є. Желехівського та С. Недільського подано *амбросити* з поясненням «den Tag der heil. Ambros feiern» [Ж., т. 1, с. 4], *варварити* – «den Tag der heil. Warwara feiern» [Ж., т. 1, с. 56] і *савити* «den Tag der heil. Sawa feiern» [Ж., т. 2, с. 846], в усіх випадках із покликанням на розглядану збірку М. Номиса та літературний збірник «Галичанин», який виходив у 1862–63 рр. Б. Грінченко наводить *амбросити* «празднувать день св. Амвросія» [Г., т. 1, с. 7] і *савити* «празднувать день св. Саввы», ілюструючи обидва оказіоналізми *Було не савити, не варварити, ні амбросити, але куделю було кундосити* із покликанням на Номиса, № 4007 [Г., т. 4, с. 95], а також *варварити* «празднувать день св. Варвары (4-го декабря)» з ілюстрацією *Було не савити, не варварити, та на сорочку сурганити* із покликанням на збірку Номиса (№ 4007) [Г., т. 1, с. 126]. До реєстрового слова *амбросити* лексикограф дав таке пояснення: «Встрѣчается только в анекдотѣ о лѣнливой женѣ, отговаривавшейся от работы праздниками, за что она была побита съ такимъ поученіемъ: *«Було не савити, не варварити, ні амбросити, але куделю було кундосити»*. Ном. № 4007» [Г., т. 1, с. 7]. Сучасні словники української мови названих лексем уже не фіксують.

Висновки. У пареміях зі збірки Матвія Но-

миса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864) засвідчено чимало агіонімів, які здебільшого виконували функцію геортонімів, а також похідних від них. Зафіксовано агіоніми двочленної структури (назва чину святості + ім'я; ім'я + прізвище), проте здебільшого святого називали тільки на ім'я. Частина імен святих мала варіанти в народному мовленні (*Дмитро / Гмитро / Митро; Андрій / Яндрій; Юрій / Юр*). Геортоніми, у ролі яких виступали агіоніми, були для українців у ХІХ ст. важливими часовими віхами. Зі святами українці пов'язували народні прикмети, послідовність господарських робіт, народні звичаї тощо.

У розгляданій збірці зафіксовано окремі народні геортоніми, які складаються з прикметника, що називав ознаку за порою року чи температурою, та імені (*Весняний Микола, Теплий Олекса*). У пареміях найчастіше згадано імена святого Петра та святого Юрія, а також день вшанування пам'яті святих апостолів (*петрівський / петрівчаний / петрівний день / Петрів день*) та назву посту *Петрівка*. Оскільки в народі двічі впродовж року вшановували святого Юрія, сполука *на Юрія* без називання пори року набула значення 'ніколи' (*на Юрія / Юра, як рак свисне*), як і вислів *на маленького Юрія*. Паремії засвідчують, що українці несхвально ставилися до тих, хто захоплювався надмірним святкуванням як приводом не працювати, що спричинило виникнення яскравих дієслівних оказіоналізмів, похідних від агіонімів (*савити, варварити, амбросити*). Паремії з розглядової збірки М. Номиса засвідчують, що агіоніми та похідні від них посідають важливе місце в концептуальній та мовній картинах світу українців ХІХ ст., відбиваючи специфіку важливого фрагмента духовного буття наших предків, пов'язаного зі сприйняттям, найменуванням та вшануванням християнських святих.

Умовні скорочення назв джерел та словників

Б. – Библейский словарь: энциклопедический словарь / сост. Эрик Нюстрем / пер. со шведского под ред. И.С. Свенсона. Санкт-Петербург, 2007. 523 с.

Г. – Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко; НАН України, Ін-т укр. мови. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1. 494, [4] 1996. Т. 2. 573, [2] с., V с.; 1997. Т. 3. 506 с.; 1997. Т. 4. [609] с.

Ж. – Малорусско-німецкий словарь : у 2 т. / уложив Євгеній Желеховский і Софрон Недільский. Львів: з друку т-ва ім. Шевченка, 1886. Т. 1. 608 с.; 1886. Т. 2. 528 с.

Н. – Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. Київ: Либідь, 1993. («Літературні пам'ятки України»). 768 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. / [редкол.: Л. С. Паламарчук (голова) та ін.]. Київ: Наукова думка, 1993. Кн. 1. 528 с.; Кн. 2. С. 529–980.

Література

- Белей О. Статус українських сакронімів та принципи їх класифікації. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2014. Вип. 19. С. 12–16.
- Бочарова І.В. Лексико-семантичні та граматичні параметри назв релігійних свят у сучасній українській мові : автореф. ... дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» Київ, 1999. 17 с.
- Єрмоленко С.С. Особливості реалізації геортонімів у контексті народнокалендарних прислів'їв (граматичний і міфологічний аспекти). *Мовознавство*. 2017. № 2. С. 3–13.
- Лесів М. Власні назви святих у поезії Т. Шевченка. *Варшавські українознавчі зошити*. Т. 1. Warszawa, 1989. С. 7–15.
- Лесів М. Назви великих християнських празників в українській мові та в християнській традиційній культурі. *Християнство й українська мова*. Львів, 2000. С. 50 – 57.

6. Мисько І.Р. Сакральні лексеми у творчості Юрія Клена (на прикладі функціонування агіонімів). *Лінгвістика: зб. наук. пр.* 2013. № 1. С. 130–140.
7. Мирончук О.Я. Відображення назв чинів святості в «Словнику української мови» в 11 томах. *Лексикографічний бюлетень*. Київ, 2009а. Вип. 18. С. 158–168.
8. Мирончук О.Я. Назви чинів святості в історії релігійного стилю української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Київ, 2014. 20 с.
9. Мирончук О.Я. Чин святості в структурі агіонімів. *Українська термінологія і сучасність: зб. наук. пр.* Київ: КНЕУ, 2009б. Вип. 8. С. 221–226.
10. Редьква Я. Агіоніми в історичній ойконімії Львівської та Галицької земель Руського воєводства. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 509–511. *Слов'янська філологія*. С. 289–297.
11. Степаненко М.І. Агіонім Мати Божа в поетичному дискурсі Тараса Шевченка. *Українська мова*. 2020. № 2. С. 3–12.
12. Тимошик Г. Найменування ангелів у мікротекстах «Галицько-руських народних приповідок» Івана Франка. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. праць / відп. ред. І.В. Сабашко*. Ужгород, 2016. Вип. 21: *Ареалогія й ономастика*. С. 263–267.
13. Торчинський М. Структура онімного простору української мови. Хмельницький: Авіст, 2008. 548 с.
14. Ципердюк О.Д. Релігійна пропріальна лексика в гуцульських говірках (на матеріалі праці «Гуцульські світи. Лексикон. Прикарпатський вісник НТШ. Слово». 2016. № 2. С. 84–93.

Abbreviations of names of sources and dictionaries

- В. – Bibleyskiy slovar: enciklopedicheskiy slovar (2007) [Bible Dictionary] / sost. Yarik Nyustrem / per. so shvedskogo pod red. I.S. Svensona. Sankt-Peterburg. 523 s. [in Russian].
- Н. – Slovar ukraïnskoi movy: u 4 t. [Dictionary of the Ukrainian language: in 4 volumes] / uporiad. z dod. vlas. materialu B. Hrinchenko; NAN Ukrainy, In-t ukr. movy. Kyiv: Naukova dumka, 1996. T. 1. 494, [4] s.; 1996. T. 2. – 573, [2] s., V s.; 1997. T. 3. 506 s.; 1997. T. 4. [609] s. [in Ukrainian].
- Zh. – Malorusko-nimetskiy slovar : u 2 t. [Malorussian-German dictionary: in 2 volumes] / ulozhnyv Yevheniy Zhelekhovskiy i Sofron Nedilskiy. Lviv : z druk. t-va im. Shevchenka, 1886. T. 1. 608 s.; 1886. T. 2. 528 s. [in Ukrainian].
- Н. – Ukrainski prykazky, pryslivya i take inshe [Ukrainian Sayings, Proverbs and the Like] / Uklav M. Nomys / Uporiad., prymit. ta vstupna st. M.M. Paziaka. Kyiv: Lybid, 1993. («Literaturni pamiatky Ukrainy»). 768 s. [in Ukrainian].
- FSUM – Frazelohichnyi slovnyk ukraïnskoi movy: u 2 kn. [Phraseological dictionary of the Ukrainian language: in 2 books] / [redkol.: L.S. Palamarchuk (holova) ta in.]. Kyiv: Naukova dumka, 1993. Kn. 1. 528 s.; S. 529–980 [in Ukrainian].

References

1. Belei O. (2014) Status ukraïnskykh sakronimiv ta pryntsyipy yikh klasyfikatsii [Status of Ukrainian sacral names and principles of their classification]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 19. S. 12–16 [in Ukrainian].
2. Bocharova I.V. (1999) Leksyko-semantychni ta hramatychni parametry nazv relihiinykh sviat u suchasniï ukraïnskii movi: avtoref. ... dys. kand. filol. nauk : spets. 10.02.01 «Ukraïnska mova» [Lexical-semantic and grammatical parameters of the names of religious holidays in the Modern Ukrainian language: author's ref. ... Dis. Cand. philol. Science: special. 10.02.01 – Ukrainian Language]. Kyiv. 17 s. [in Ukrainian].
3. Yermolenko S.S. (2017) Osoblyvosti realizatsii heortonomiv u konteksti narodnokalendarnykh prysliviv (hramatychni i mifolohichni aspekty) [Specific features of realization of church holiday names in the context of folk calendar proverbs (grammatical and mythological aspects)]. *Movoznavstvo*. № 2. S. 3–13 [in Ukrainian].
4. Lesiv M. (1989) Vlasni nazvy sviatykh u poezii T. Shevchenka [Names of saints in the poetry of Taras Shevchenko]. *Varshavski ukraïnoznavchi zoshyty*. T. 1. Warszawa. S. 7–15 [in Ukrainian].
5. Lesiv M. (2000) Nazvy velykykh khrystyianskykh praznykiv v ukraïnskii movi ta v khrystyianskii tradytsiïni kulturi [Names of great Christian holidays in the Ukrainian language and in the Christian traditional culture] *Khrystyianstvo i ukraïnska mova*. Lviv. S. 50 – 57 [in Ukrainian].
6. Mysko I.R. (2013) Sakralni leksemy u tvorchosti Yurii Klana (na prykladi funktsionuvannia ahionimiv) [Sacral lexemes in literary works of Yuri Klen (as exemplified by the use of hagionyms)]. *Linhvistyka: zb. nauk. pr.* № 1. S. 130–140 [in Ukrainian].
7. Myronchuk O.Ya. (2009a) Vidobrazhennia nazv chyniv sviatosti v «Slovnyku ukraïnskoi movy» v 11 tomakh [Representation of saint's titles in the «Dictionary of the Ukrainian language» in 11 volumes]. *Leksykohrafichnyi biuleten*. Kyiv. Vyp. 18. S. 158–168 [in Ukrainian].
8. Myronchuk O.Ya. (2014) Nazvy chyniv sviatosti v istorii relihiinoho styliu ukraïnskoi movy [Names of acts of holiness in the history of religious style of the Ukrainian Language]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 – ukraïnska mova Kyiv. 20 s. [in Ukrainian].
9. Myronchuk O.Ya. (2009b) Chyn sviatosti v strukturii ahionimiv [The saint's title in the structure of

hagionyms] *Ukrainska terminolohiia i suchasnist*: zb. nauk. pr. K.: KNEU. Vyp. 8. S. 221–226 [in Ukrainian].

10. Redkva Ya. (2010) Ahionimy v istorychnii oikonimii Lvivskoi ta Halytskoi zemel Ruskoho voievodstva [Hagionyms in the historical oikonymikon of the Lviv and Galicia lands of the Ruthenian voivodeship] *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu*. Vyp. 509–511. Slovianska filolohiia. S. 289–297 [in Ukrainian].

11. Stepanenko M.I. (2020) Ahionim Maty Bozha v poetychnomu dyskursi Tarasa Shevchenka [Hagionym *Maty Bozha* in the poetic discourse of Taras Shevchenko] *Ukrainska mova*. № 2. S. 3–12 [in Ukrainian].

12. Tymoshyk H. (2016) Naimenuvannia anheliv u mikrotekstakh «Halytsko-ruskykh narodnykh prypovidok» Ivana Franka [Names of angels in the microtexts of Ivan Franko's «Galician-Ruthenian folk proverbs»]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*: zb. nauk. prats / vidp. red. I.V. Sabadosh. Uzhhorod. Vyp. 21: *Arealohiia i onomastyka*. C. 263–267 [in Ukrainian].

13. Torchynskiy M. (2008) Struktura onimnogo prostoru ukrainskoi movy [The structure of the onomastic space of the Ukrainian language]. Khmelnytskyi: Avist. 548 s. [in Ukrainian].

14. Tsyperdiuk O.D. (2016) Relihiina proprialna leksyka v hutsulskykh hovirkakh (na materialy pratsi «Hutsulski svity. Leksykon») [Religious proper names in Hutsul dialects (as represented in «Hutsul worlds. Lexicon»)]. *Prykarpatskyi visnyk NTSh*. Slovo. № 2. S. 84–93 [in Ukrainian].

HAGIONYMS AND THEIR DERIVATIVES IN THE LANGUAGE WORLD MODEL OF THE UKRAINIANS IN THE 19TH CENTURY (as Evidenced in the Matviy Nomys Collection «Ukrainian Sayings, Proverbs and the Like»)

Abstract. The article is devoted to the analysis of hagionyms (names of Christian saints) and their derivatives, attested in the Matvii Nomys collection «Ukrainian Sayings, Proverbs and the Like» (1864). So far, these paroemiological items have not yet been the subject of research in Ukrainian linguistics, whereas such study is relevant for reconstruction of the conceptual and language world model of Ukrainians in the 19th century, in particular an important fragment of this picture relating to spiritual life.

It was found that the structure of the these units can be binominal and monomial. Compound units consist of the saint's title and first name (*святий Петро*) or the first name and differentiating apposition, mostly an informal name (*Петро Верига*). Far more numerous are first names of saints, some of which has vernacular variants.

In Nomys's collection hagionyms are often found in saint's feast day names, which were important chronological markers for Ukrainians in the 19th century. Ukrainians associated church holiday dates with prognostic signs that were the result of observations on changes in nature; also, paroemias with such hagionyms often contained farming and household advice, a description of the peasant on the basis of his farming practices in the period from holiday to holiday etc. Some folk feast names consist of the saint's first name preceded by the adjective denoting a season or temperature feature (*Весняний Микола, Теплий Олекса*).

Also, the author has found that most frequent are the names of St. Peter and St. George (the great martyr George the Victorious), as well as the names of the Saint Peter holiday (*петрівський / петрівній / Петрів день*) and of the fast *Петрівка*. Since St. George was venerated two times a year, humorous expressions with the meaning 'never' were coined: *на Юрія / Юра, як рак свисне і на маленького Юрія*.

Paroemias show that the Ukrainians disapproved of those who indulged in excessive celebration, using the latter as an excuse for not working, and this attitude led to the emergence of colorful occasionalisms derived from hagionyms (*савити, варварити, амбросити*).

Paroemias, which hagionyms and their derivatives are a perfect example of folk art, since the latter items could be the cause of rhyming and syntactic parallelism within the paroemia structure.

Keywords: Hagionyms, church holiday names, onomastic space, the language world model, Ukrainian paroemias, the 19th century vernacular.

© Гнатюк Л., 2021 р.

Лідія Гнатюк – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна; lidahnatjuk@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-8318-3900>

Lidia Hnatiuk – Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language and Applied Linguistics Department, the Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine; lidahnatjuk@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-8318-3900>